

ДОСВІД ГЛИБИННИХ ІНТЕРВ'ЮВАНЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ІММОБІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МЕШKANЦІВ МАЛОГО МІСТА

До початку 90-х років ХХ ст. методологічні проблеми якісної соціології залишалися за межами професійної уваги соціологів. Історія використання якісних методів свідчить про зростання інтересу до них у першій половині 90-х. Російськими соціологами у цей період здійснено чимало дослідницьких проектів із залученням якісної методології, а набутий досвід таких досліджень втілений у численних публікаціях [1]. У своїх працях російські вчені намагаються розкрити універсальні методологічні характеристики якісної методології через особливості конкретної дослідницької ситуації [2].

Як відомо, проведення соціологічних досліджень із залученням якісних методів відрізняється від кількісних методів на усіх етапах, починаючи з розробки програми і закінчуючи аналізом даних і підготовкою звіту. На етапі збору інформації, зокрема глибинних інтерв'ювань (а саме про цей метод йтиметься нижче), інтерв'юєр має дотримуватися певних вимог і рекомендацій, які суттєво різняться від використовуваних у кількісних дослідженнях. Методологія останніх не передбачає опису й обговорення досвіду дослідника, на відміну від неї методологія якісного дослідження відкрита для постійної методологічної рефлексії протягом усього дослідницького процесу, від самого початку й до кінця [3, с. 18].

Таким чином, у проектах, що проводяться з використанням якісних методів, дослідницький досвід становить інтерес сам по собі і є цінним. Традиція його опису закладена ще у роботах антропологів ХІХ ст. Зокрема, Б. Малиновський вважається її родоначальником, оскільки в його роботі "Аргонавти Тихого океану" й починається обговорення методики, що застосовувалась, містяться вказівки щодо того, які методи слід використовувати для спостереження і добору даних. Отож незаперечним є її вплив на подальший розвиток методики соціальних наук.

Загальна логіка і послідовність кроків якісного дослідження описані у літературі [4]. Але глибинні інтерв'ювання завжди мають свою специфіку залежно від вікових, професійних характеристик респондентів, територіальних особливостей спільноти тощо. Врахування цієї специфіки стає необхідним при розробці процедури дослідження стосовно певного об'єкта, тому завжди є особливості конкретної дослідницької ситуації. Метою даної статті є розкриття специфіки проведення глибинних інтерв'ю з мешканцями малого міста на підставі узагальнення практичного досвіду.

Глибинні інтерв'ю були проведені у липні 2007 та 2008 років у м.Краснодоні Луганської області, тема дослідницького проекту – “Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста”. Дані збиралися шляхом напівструктурованого інтерв'ю, яке передбачає в кожному з тематичних блоків перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких має бути отримана інформація [5, с. 417].

Підготовка до виходу в поле. Як відомо, запитання для проведення інтерв'ю готуються напередодні, згідно з гіпотезами дослідження. Якщо є можливість, найкраще провести апробацію опитувальника з респондентами з малого міста. Це дає змогу виявити запитання, які “не працюють”. У рамках даного дослідницького проекту напередодні виходу в поле проведено пілотні інтерв'ю з мешканцями малих міст, що дало змогу вдосконалити опитувальник і таким чином уникнути необхідності в польових умовах вносити корективи. Гайд інтерв'ю включав кілька тематичних блоків: на початку інтерв'ю респондентові пропонувалося розповісти про свій життєвий і професійний шлях, а далі наводилися уточнюючі та інші запитання, які стимулювали розгортання різних тем розповіді, зокрема теми життя у малому місті до 1991 р., трансформації 1990-х років, пострадянських часів, міграції та іммобільності серед мешканців, майбутнього міста.

У літературі, присвяченій якісним дослідженням, сформульовано певні вимоги щодо підготовки опитувальника для глибинного інтерв'ю. У даному дослідницькому проекті передбачалося проведення інтерв'ю з представниками робітничих професій. Тому у формулюванні запитань необ-

хідно було уникати складних слів, які могли б бути незрозумілими респондентам, складнопідрядних речень і складних мовних зворотів. Соціолог, ставлячи запитання інформантам, може користуватись їхніми словами, тобто вести бесіду про ситуацію мовою її учасників. Загалом же зазначимо, що саме зрозумілі для респондента запитання дають можливість отримати якісний матеріал у результаті проведених інтерв'ю. Крім зрозумілості, запитання для інформанта також повинні відповідати вимогам відкритості, нейтральності та прозорості [2].

Виходу в поле передуює всебічний огляд літератури про предмет вивчення, знайомство зі статистичними даними, також корисними можуть виявитися консультації з експертами. Не зайвим буде перед виїздом до регіону, в якому передбачається дослідження, попередньо ознайомитися з інформацією про місцеву специфіку, навіть якщо збір цієї інформації не передбачений проектом.

Після того як визначені формальні параметри респондентів – стать, вік, професія, необхідно напередодні збору інтерв'ю продумати можливі ефективні шляхи пошуку інформантів. Такий пошук у якісних дослідженнях часом може викликати труднощі, особливо якщо планується проведення інтерв'ю з представниками певної цільової групи, що є закритою для сторонніх. Крім того, контакт з інформантом є тривалішим, ніж у кількісних дослідженнях і вимагає певної “співпраці” респондента і дослідника. А це може викликати ускладнення, якщо респондент є представником спільноти, доступ до якої утруднений. Водночас, як зазначає В.Семенова, “особисті контакти через спільних знайомих є, мабуть, найкращим способом входження в “цільове середовище”, навіть дуже закрите, якщо вести пошук спрямовано, мобілізувавши усі свої зв’язки” [5, с. 412]. Тому напередодні дослідження бажано знайти і заручитися підтримкою когось із місцевих жителів міста, в якому планується дослідження. Зазначимо, виходячи з власного досвіду, що одним із можливих шляхів у таких дослідженнях є встановлення контактів з соціологами-практиками даного регіону. Наразі у кожній області України наявна соціологічна мережа, яка працює у

невеликих містах і селах. Цей канал може допомогти не тільки у пошуку респондентів, а й полегшити входження в місцеву спільноту – надати важливу інформацію про специфіку способу життя в даній місцевості, норми, звичаї, які повинен враховувати дослідник.

Вихід у поле. Проведення інтерв'ю у малому місті має свою специфіку, яка відрізняється від опитувань у великому місті та сільській місцевості, і деякі “техніки”, які бездоганно працюють у останніх, не підходять для проведення дослідження у малому місті. Наприклад, в сільській місцевості мешканці добре знають один одного. Також соціологам-практикам добре відомо, що сільські мешканці легше ідуть на контакт із дослідниками. Крім того, поява соціолога в сільській місцевості рідко залишається непоміченою, “незнайомців” одразу помічають. Малі ж міста, як правило, чисельніші, ніж села. Тому специфіка спілкування серед жителів невеликих міст полягає в тому, що, з одного боку, воно дещо подібне до такого в сільській місцевості, але з іншого – у ньому спостерігається більша анонімність, що характерно для великих міст. Під час пошуку респондентів варто враховувати, що мешканці знають один одного в тих же кварталах, де проживають або на “своїх” вулицях, але не знайомі так добре один із одним, як у сільській місцевості. Наприклад, у проведеному дослідженні типовими висловлюваннями респондентів про знайомих у місті були: *“Не то что всех знаешь, но на лицо. Вот даже бывает так, что с одним человеком знакомишься, а у нас общие знакомые. А что – один город, маленький город”* (Олена Л., повар); *“Понимаете, город у нас маленький. 120 тысяч населения – это все вместе – Суходольск, Молодогвардейск, то есть все районы, села, поселки. Самого города если тысяч 40 наберется, то хорошо. Все друг друга знают, абсолютно. Вот проезжаешь – там привет, привет. А потом думаешь – кто такой? А, на шахте пересекались. А на лицо все друг друга знают”* (Игор Б., шахтар).

Зазвичай найкращим є пошук інформантів через місцевих жителів методом “снігової кулі”, коли, провівши інтерв'ю з одним респондентом, він рекомендує кілька своїх знайомих, з якими він або ж сам дослідник домовляється на

інтерв'ю. Але при використанні методу “снігової кулі” важливо, щоб таких каналів пошуку було кілька, оскільки іноді може трапитися так, що один із каналів “обривається” – респондент нікого не рекомендує або ніхто з його знайомих не може в найближчий час зустрітися з соціологом.

Перший вихід у поле, перший етап збору інтерв'ю у даному дослідженні, що проводилось у малому місті, відбувся в липні 2007 р. Перед приїздом у м.Краснодон були налагоджені зв'язки з місцевими соціологами, а також через знайомих встановлено контакт з кількома місцевими жителями, які погодилися допомогти в пошуку респондентів. Інформантами були люди, які мали досвід роботи за радянських часів, пам'ятали трансформації 1990-х років і все, що відбувалось у малому місті на той час, а також вступили в активне трудове життя до 1991 р. І за віком це були люди 1968–1978 років народження, тобто мешканці, які пам'ятають і про радянські часи, і пострадянські.

Домовленість про інтерв'ю. Домовлятися про інтерв'ю з потенційними співбесідниками, на нашу думку, найкраще за кілька днів, якщо є така можливість. Респонденти самі призначають зручний для них час для проведення бесіди, що дає їм можливість краще розпланувати свій час і бути готовими присвятити частину його спілкуванню з соціологом. Інформантам не повідомлялася справжня мета дослідження, а використовувалась легенда, не вказувались запитання, які передбачалось обговорювати. Якщо домовленість щодо інтерв'ю здійснювалася через представників місцевої спільноти, то попередньо можна отримати певну інформацію про майбутнього співбесідника: де працює, скільки років мешкає в місті, про його сім'ю і т. ін. Ці дані формують певне уявлення про людину, з якою планується проведення бесіди, і дають можливість уникнути нетактовних запитань. Якщо є така можливість, краще, щоб соціолога познайомив місцевий мешканець, через якого було визначено респондента, у такому разі рівень довіри до дослідника вищий, а це, як відомо, сприяє отриманню достовірнішої інформації й відкритості у спілкуванні.

Важливе значення у організації інтерв'ю належить місцю його проведення. Так, соціологами-практиками визнано,

що найкраще проводити запис життєвих історій вдома у респондентів. Але це можливо, коли домовленість про інтерв'ю здійснювалася через представників місцевої спільноти. Досвід нашого дослідження у малому місті свідчить, що найкращим місцем для проведення глибинних інтерв'ю є саме домашня обстановка. Стосовно проведення таких бесід у літературі наголошується, що “невдалий вибір місця інтерв'ю може також призвести до зміщення фокусу ідентичності респондента, наприклад, на публіці респондент може увійти в роль офіційного “оповідача” [5, с. 412].

Як правило, глибинні інтерв'ю записуються на диктофон. Вдосконалення техніки звукозапису відіграло важливу роль у зростанні інтересу дослідників до глибинних інтерв'ю. Про те, що бесіда буде записуватися на диктофон, бажано попереджати респондента під час домовленості про майбутню зустріч. У нашому дослідженні іноді траплялись випадки, коли на початку інтерв'ю респонденти були готові до тривалої розмови, мали намір розповісти багато цікавого, але з появою диктофона наполягали на вимкненні його або ж неохоче і стисло відповідали на запитання після його ввімкнення. Іноді це зумовлено недовірою до дослідника, коли незрозумілою для інформанта є мета збору інформації. Деякі респонденти відчутно хвилювались, оскільки, за їх словами, вперше в житті розповідали про свій життєвий і трудовий шлях для запису на диктофон. Для того щоб уникнути хвилювань і налаштувати респондента на розмову, найкраще після знайомства розповісти про мету проведення інтерв'ю, цінність зібраної інформації для науки, а також висловити інтерес до життєвого шляху цієї конкретної людини.

Соціологами напрацьовано різні типи встановлення довірливих взаємин між респондентом і інтерв'юєром. Так, В.Семенова вважає, що найкраще розпочинати бесіду з найприємніших для людини моментів її життя, наприклад, з дитячих спогадів про батьківський дім [5, с. 416], тобто на початку бесіди доцільно відвести належне місце вступній частині чи передісторії. До соціолога з диктофоном іноді ставляться як до журналіста, але попереднє роз'яснення цілей дослідження задає інший контекст розповіді

інформанта і дає змогу дистанціюватися від журналістських стандартів.

У деяких джерелах [6] соціологами-практиками обговорюється можливість прихованого використання диктофона. В даному дослідженні такої потреби не виникало, а, навпаки, “легалізований” диктофон як свідок розмови і покладений перед дослідником опитувальник перетворюють інтерв’ю для респондента з простої бесіди про життя у збір даних для наукової роботи, підкреслюють цінність і унікальність інформації, отриманої від співбесідника. І диктофон, і гайд, таким чином, задають потрібний контекст інтерв’ю. Якщо респондент з певних причин відмовляється від бесіди, то не слід наполягати; при використанні даного методу специфічність способів отримання інформації є в тому, що вони (за всієї чіткості поставленого наукового завдання) принципово неформальні [6, с. 30].

Проведення інтерв’ю. Самі запитання не варто зачитувати респонденту, а ставити в оповідній формі. Тим паче, що в результаті попередньої тривалої роботи дослідника над конструюванням опитувальника, обговорення його з колегами й апробації у польових умовах усі заплановані запитання тримаються в пам’яті. Метою оповідного тону запитань є налаштування респондента на розповідь, а не на формальні короткі відповіді на зразок тих, що отримуються в результаті заповнення стандартизованої анкети. Також досвідчений інтерв’юєр завжди намагається підлаштуватися під темп мовлення респондента, але при цьому слід ставити запитання, не поспішаючи. Водночас, на нашу думку, не варто зовсім відмовлятися від покладеного перед дослідником опитувальника, оскільки інтерв’ю має визначений план, структуру і не перетворюється на буденну бесіду.

Якщо не було проведено пілотне інтерв’ювання, то, можливо, після перших бесід у польових умовах виникне потреба переформулювати деякі запитання, аби вони були зрозумілішими для респондентів. Те ж саме стосується послідовності запитань у кожному тематичному блоці, а також послідовності блоків запитань: можливо, після перших інтерв’ю виникне необхідність поміняти їх місцями.

Часто сам хід інтерв'ю підказує найбільш логічну послідовність тематичних блоків і запитань у них.

Завдання, яке стоїть перед дослідником під час проведення глибинного інтерв'ю – це дотримання опитувальника, розвиток тих тем, які належать до певного блоку; стимулювання до розкриття одних тем даного тематичного блоку і повернення до обговорення інших пізніше. Також важливим є використання не тільки технік, що стимулюють до розповіді, а й “відсікання” побічних тем, які не стосуються дослідження. Доцільно звернути увагу на переходи між тематичними блоками, коли передбачається зміна однієї теми обговорення на іншу. В такому випадку інтерв'юер кількома реченнями підсумовує суть попереднього блоку і кількома реченнями робиться вступ до подальшої теми, що дає можливість респондентові налаштуватися на обговорення іншого сюжету. В ході напівструктурованого інтерв'ю запитання ставляться таким чином, щоб вони не руйнували загальної канви бесіди, не переривали хід розмови, а органічно вплітались в неї, доповнюючи й уточнюючи інформацію. Якщо ж деякі запитання не були задані “вчасно” – під час обговорення певної теми, то їх слід ставити наприкінці, знову звернувшись до теми, яка висвітлювалась у розмові. З цього приводу досвідчений соціолог-практик зазначає: “Якщо людина розговорилась, якщо вона відчула азарт спогадів і віддалась йому, – не можна людей перебивати, не можна припиняти слухати і не можна ставити ...чергові програмні запитання...” [6, с. 28].

Одна з проблем, яка може виникати при проведенні опитування вдома у респондента і яка також обговорюється дослідниками – це присутність третіх осіб. Звичайно, бажано уникати ситуації, коли при проведенні інтерв'ю присутні знайомі респондента, родичі і т.д., але в таких дослідженнях це не завжди вдається. Іноді трапляється, що комусь із допитливих родичів цікаво послухати, які запитання задаються, а також вступити в бесіду. Для інтерв'ю це може виявитися небезпечним, головним чином через те, що такі втручання можуть перервати розгортання спогадів інформанта і переключити його на інші

сюжети. Дослідниками в таких випадках використовуються різні стратегії. Вважаємо, ефективною є стратегія виділення головного інформанта, коли вся увага і запитання соціолога адресовані основному респондентові. У деяких випадках присутність третьої особи може бути корисною, оскільки її репліки можуть додатково наштовхувати основного респондента на пригадування певних подій, тобто викликати так званий форсаж пам'яті. Ось приклад такої ситуації у нашому дослідженні, коли під час запису інтерв'ю з респонденткою була присутня її донька.

І: А вы работали в частном секторе?

Мати: Нет.

Дочка: Ма, ты же работала чуть-чуть на этого азербайджанца, расскажи.

Мати: А, да... У нас тут мальчик работал, торговала и я у него, работала. Ну как, он меня не обижал, но все равно не так было, как на государственном. Как-то в то время такие люди ханугами казались. Что он все время тянет, тянет, тянет, чтоб как-то что-то... Так что так".

Під час проведення інтерв'ю з мешканцями малого міста респондентами пригадувалися непрості часи 1990-х років, практики виживання; для багатьох з них це були болісні спогади. Тому позиція, яку займає дослідник у такому випадку – це позиція співчуття і розуміння. Дослідникові потрібно зосереджувати увагу не на своїх переживаннях, а на розповіді респондента і запитаннях, які треба поставити. В будь-якому разі глибинні інтерв'ю часто є, так би мовити, терапевтичними для інформантів, оскільки люди мають змогу розповісти про наболіле, про те, що хвилює. А справжній, непідробний інтерес з боку соціолога-дослідника заохочує цю розповідь.

Завершення інтерв'ю. Як зазначалось, у даному дослідженні респондентами були представники робітничих професій з середньою або початковою освітою, які яскраво і багатогранно змальовували життєвий досвід, всупереч існуючому стереотипу про низький рівень їхньої мовної компетентності. Глибинні інтерв'ю з мешканцями завершувалися запитаннями про майбутнє міста, в яких вони

продемонстрували свій погляд на подальшу його долю. Як правило, під час інтерв'ю запитання про майбутнє, а також демографічні запитання ставляться наприкінці бесіди. Слід зазначити, що запитання стосовно майбутнього виявляються часом спекулятивними, і їх надійність помітно нижча, ніж запитань, присвячених минулому.

Одне з методичних правил проведення глибинних інтерв'ю – це завершення бесіди на позитивній ноті. Навіть якщо інформант упродовж інтерв'ювання песимістично налаштований, сподівання на краще майбутнє, зміни допомагає закінчити інтерв'ю з оптимізмом. У нашому дослідженні траплялося, що після завершення бесіди, коли всі запитання вичерпані, респондент, захоплений спогадами, вже наприкінці бесіди починає пригадувати нові й нові подробиці пережитих подій, ще раз повертається до тем, які обговорювались в інтерв'ю. Тому не слід поспішати вимикати диктофон. Завершення бесіди на позитивній ноті необхідне ще й тому, що часто в якісних дослідженнях доводиться повторно звертатися до респондентів: з метою уточнення деяких даних після транскрибування; для пошуку нових інформантів; для продовження серії інтерв'ю, якщо це передбачено дослідницьким проектом тощо. У даному дослідженні другий етап збору інформації тривав у липні 2008 р. Напередодні другого етапу проекту була завершена транскрипція першої серії інтерв'ю, а отримані результати обговорені з колегами. Для пошуку нових співбесідників ми звернулися до жителів міста, опитаних у минулорічному дослідженні. Паралельно використовувався й інший канал: у пошуку респондентів допомагали місцеві соціологи.

Назагал зазначимо, що збір глибинних інтерв'ю вимагає від дослідника використання організаційно-технічних і власне дослідницьких процедур, які відрізняються від встановлених у кількісних дослідженнях. Метод опитування, що розглядався, вимагає врахування багатьох деталей, вмілого використання різних технік. У дослідженнях, проведених якісними методами, зокрема глибинних інтерв'ю, важливо враховувати роль неформального, того, що часто не описується, але тим не менш, виявляється і часто

є досить суттєвим. Наведені організаційні “дрібниці”, якими вони можуть здаватися на перший погляд, у польових умовах відіграють важливу роль і сприяють отриманню значних обсягів інформації. Оскільки поданий матеріал має переважно характер порад для інтерв’юєрів у якісних дослідженнях, то й на завершення зазначимо, що для вдалих інтерв’ю (а отже, накопичення великих масивів інформації) від дослідника, який звертається до внутрішнього світу респондента, вимагається щирий інтерес та прагнення зрозуміти, побачити життя очима інформанта.

Література

1. Биографический метод в социологии. История, методология, практика / Под ред. Е.Ю. Мещеркиной, В.В. Семеновой. – М., 1994; *Голоса* крестьян: Сельская Россия XX века в крестьянских мемуарах. – М., 1996; *Журавлев В.Ф.* Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология: методология, методы, математические модели. – 1994. – № 3–4; *Козина И.М.* Особенности применения стратегии Case Study при изучении производственных отношений на промышленных предприятиях России // *Предприятие и рынок: Динамика управления и трудовых отношений в переходный период* / Под ред. В.И. Кабалиной. – М., 1997. – С. 30–59; *Романов П.В.* Процедуры, стратегии, подходы “социальной этнографии” // Социологический журнал. – 1996. – № 3/4. – С. 138–148; *Судьбы* людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования / Под ред. В.Семеновой, Е. Фотеевой. – М., 1996.
2. *Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е.* Качественные методы в полевых социологических исследованиях. – М., 1999.
3. *Маслова О.М.* Услышать и понять партнера по социальному процессу (заметки после чтения рукописи) // *Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е.* Качественные методы в полевых социологических исследованиях. – М., 1999.
4. *Семенова В.В.* Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: Учебн. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. – М., 1998.
5. *Семенова В.* Качественные методы в социологии // *Ядов В.А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1999.
6. *Виноградский В.Г.* Крестьянские семейные хроники // *Вопросы социологии.* – 2006. – № 2. – С. 24–32.